

„Élet háza” a kerítésen túl

SÉTA A SZOMBATHELYI ZSIDÓ TEMETŐBEN

Zárt kerítéssel védett területen a Vásárcsarnok mögött, a Bercsényi Miklós utca 26. szám alatt (korábbi nevén: Rozmaring utca) található a szombathelyi zsidó temető. A vasajtót kulccsal nyitja Márkus Sándor, a Zsidó Hitközség elnöke, mielőtt belépünk, a ravatalozó mellett, ami kifelé nem mutatja az épület valódi funkcióját. Kísérőnk, Mayer László levéltáros, a Vas megyei zsidóság történetének kutatója és kiváló ismerője, ezért a hitközség tiszteletbeli tagjává fogadta őt.

Az „élet háza”-ban járunk, így hívják a zsidó temetőt, élet és halál viszonyának abban az értelmében, amit a sírköveken ismétlődő betűk is jelölnek: „lelke legyen bekötve az élet kötelékébe”. Eszerint a holtak az örök életbe lépnek át, a földi lét maradványa „itt van elrejtve” – mondják az ismétlődő héber betűk -, a „sírok házában”, ez a zsidó temető másik neve.

Maga a ravatalozó is mementó, 1946–47-ben építette újjá a chevra kadisa, a zsidó Szentegylet, amelynek feladatkörébe tartozott az elhunytak körüli teendők elvégzése és tisztességes temetése. A háború után alakítottak ki benne egy temetőgondnoki lakást, a ravatalozó helyiség egybenyílik a halottmosó kamrával. A hitközség vezetője elmondja, hogy temetéskor a férfiak jobbra, a nők balra állnak. A végső útra egyszerű fehér, zsákszerű halotti ruhát (kitli) adnak az elhunytra, a koporsó a vallási előírás szerint egyszerű ácsolat deszkákból. Az ősrégi zsidó imát, az istent dicsőítő, mindenhatóságát kifejező kaddist mondják a halott mellett is, amint az évfordulókon és egyes ünnepeken. A kaddishoz legalább tíz férfi kell, az elhunyt fiúgyermekének kötelessége megemlékezni az elhunytól, tehát ő kéri fel a másik kilenc férfit az imára. (Ha nincs fiú utód, a lány kér fel tíz férfit.) A továbbiakban péntek esténként emlékeznek meg az elhunytól tizenegy hónapon át. Márkus Sándor megemlíti: a halott mellett szokás „süvet ülni”, vagyis a legalacsonyabb széken ülve a gyászoló hamut szór a fejére, beszabja a ruháját, és a temetésig – de három napig mindenképpen – azt viseli. Három napig lehet távol maradni a munkától, utána folytatni kell az életet. Tizenegy hónapig tart a gyász, utána a gyászoló köteles emlékművet készíttetni a sírra, megadni a végső formáját.

Mayer László a régi szokásokról beszél: a családban mindig a legidősebb fiú fogta le az elhunyt szemét, a szemhéjra cserépdarabot tettek. A halottas háznál le kellett takarni a tükröt, és a holtat úgy fektetni, hogy a lába az ajtó felé legyen. A szertartások később átkerültek a temetői ravatalozóba.

A Szentegylet levette a családok válláról a betegek látogatásának, ápolásának gondját, ellátta az elhunytak körül szükséges és temetéssel kapcsolatos teendőket. Azokról is gondoskodtak, akik hozzátartozók, leszármazottak nélkül haltak meg. A

chevra kadisa tagjai a halottak körüli szolgálatot – virrasztás, mosdatás, öltöztetés, az utolsó útra való kíséret, gyászbeszéd – önzetlen jócselekedetként végezték – ez volt a „micve” –, szentnek tekintették, hiszen nem volt várható érte viszonzás a földi életben.

Márkus Sándortól megtudjuk, a zsidó hitközség megalakulásával nagyjából egy időben, pár évvel később jött létre a Szentegylet 1843-ban, hiszen a halottaikat a vallási elvárásoknak megfelelően kellett eltemetni, lehetőség szerint még a halál napján, a sírt is aznap kellett megásni. A gyásznak is megvoltak az előírásai: a haláltól a temetésig, a temetés utáni első hét napban, aztán az azt követő egy évben. A boncolás tilos volt, mert a vallásos ember számára az a test megszenteltségtelenítése.

A temető létrehozása és a Szentegylet megalapítása a zsidóság szombathelyi illetve Szombathely környéki stabilizálódásának jelei voltak. Márkus Sándor meséli: a zsidók – három család kivételével – sokáig nem lakhattak a városban, csak azon kívül. (Az 1839–40-es országgyűlés mondta ki a szabad letelepedést, csak bányavárosokba nem lehetett beköltözniük.) Az akkor még Szombathelytől különálló Szent Márton községben éltek, ahol a 18. század végén még csak kettő, a 19. század elején pedig 16 család lakott. 1828-ban még a rohonci hitközség fiókja volt az itteni (1830 körül lett önálló), odaszállították a halottaikat. De a zsidó népesség bővülésével és a halál napján való eltemetés szokásának tarthatósága miatt szükség volt helyben temetőre, ezért földet vettek, minden bizonnyal ott, ahol már volt egy-két zsidó síremlék. Egyes sírokról ugyanis feltételezik, hogy 1825-ben vagy 1827-ben létesültek, miközben ezt a területet a templomvételi szerződés tanúsága szerint 1836-ban vásárolták Batthyány Fülöp hercegtől temetkezési célra. Valószínűleg azért itt a „szőkeföldi határban” hozták létre a „holtak birodalmát”, „minden élő gyülekezőhelyét”, mert itt már „kötöttek be lelket az élet örök kötelékébe”, hiszen ezen a részen laktak. A telek akkor megfelelt annak a vallási követelménynek is, hogy a lakott területtől 50 könyök (30 méter) távolságra volt. Batthyány Fülöp herceg húszezer téglát ajándékozott a temetőfal építéséhez.

Az 1795-ös megyei összeírás szerint 13 zsidó család lakott Szombathely mellett, Szent Mártonban és Perintben, egy pedig a városban, Jakob Engel. A jellegzetes családnevek ebből az időből: Salamon, Kohn, Porlitz. A második, akit Szombathely hivatalosan elismert lakójának Kohn Löbl volt, a harmadik Porlitz Farkas, a negyedik a Grünwald-család. 1846-os összeírás már közel 60 Szombathelyen élő zsidó családról tudósít. Ezekben az években tűnnek fel a Neumann, Stadler, Rechnitzer, Wolf, Mayer, Salamon, Pick, Rosenberg nevek. Ők lakhatási jogot az 1840. évi 29. törvénycikkely érvényesítésével kaptak. Neumann Ferdinánd 15 éven át volt a hitközség elnöke. Az 1800-as évek elején telepedett le itt Kohn Károly szabó és Stadler Izsák kereskedő, akiknek üzletét a leszármazottaik generációkon át működtették.

Mayer Lászlótól megtudjuk: a zsidó temetőben is megmutatkoznak a mindennapi élet ellentmondásai, az elmélet és gyakorlat keveredése, tükröződnek a zsidóságon belüli irányzatok, és hogy korszakonként változtak a szokások.

A régi zsidó temetők jellegzetessége az a különösen szép látvány, hogy a halál utáni egyenlőséget jelképezve nagyjából egyforma sírkövet állítottak mindenkinek, az egyik oldalon héber, a másik oldalon német gót betűs, később – az asszimiláció előrehaladásával – magyar felirattal. Főleg alacsony homokkő sztéleket alkalmaztak. Ezeket az időjárás mára erősen kikezdte, a betűk elmosódtak, a sarkok lekoptak, megrepedeztek, sok helyen rétegekben mállik a kő. A vagyoni különbségek a 19. század végén kezdtek megjelenni: a módosabb családok márványból és gránitból faragtatták a síremlékeket.

Márkus Sándor a zsidó hitközség kettészakadásáról beszél, amely az 1850 körül kibontakozó „felvilágosodás” nyomán következett be. Egy csoport meg akarta újítani a hagyományokat, a konzervatívok azonban ragaszkodtak a szigorú szabályokhoz. Az utóbbi közösség 1871-ben vált ki, és létrehozta az ortodox hitközséget. A két hitközség egymás mellett élt, és a temető is ennek megfelelően tagolódott neológ és ortodox temetkezési helyre, amit fallal választottak el.

A neológ temetőben járunk, a kohanita úton, ez a bejárathoz közel első sor, a hitközség szellemi nagyságai nyugszanak itt. Mayer László elmagyarázza: így adták meg számukra a tiszteletet, mert a tisztaság törvénye szerint régen csak az első sorig jöhetett egy főpap a zsidó temetőben, nem érintkezhetett jobban a holtak birodalmával, mert akkor nem mehetett volna be a szentélybe, számára tilos volt a halottak körüli tevékenység is. A szabály vonatkozik a főpapi leszármazottakra is, a család tagjainak is tilos „beszennyezni” magukat a túlvilágra átlépettek területén. Szintén a tisztaság törvénye miatt jelölik ki a temető területét kőfallal. A kohanitákat (akik a szertartásokat végezték) és hozzátartozóikat azért temették a kerítés mellé, hogy a leszármazottak eleget tehessenek majd a látogatási kötelezettségüknek a halálozás évfordulóján (Jahrzeit) és az „engesztelőnap” (Jom Kipur) előtti napon.

A sírkertben arra kérjük kísérőinket, mutassák meg azon neves családok sírjait, akik meghatározók voltak a szombathelyi zsidóság életében.

A bejárathoz közel balra Mayer László a Stadlerekről mesél. Itt van az egyik Stadler-sír, fekvő sírkővel jelölték Stadler Izsák nyughelyét. A temetőben beljebb vannak még Stadler-sírok, de azok másik családok, csak a névrokonok. Stadler Izidor berkeskedő odaveszett Auschwitzban, a felesége, anyósa és György fia nyugszik itt a szombathelyi zsidó temetőben. Dr. Stadler Ignác aliter „Dóri” ügyvéd nagy gazdagságot élvezett, az övé volt a Fő téri háromemeletes ház.

A fekvő kő alatt nyugvó Stadler Izsák az egyik legrégebbi zsidó kereskedő volt Szombathelyen. Morvaországban született, Nikolsburgban, onnan érkezett Vas megyébe, rőfös kereskedésével ő alapozta meg a család vagyonát. Először Szent Márton községben telepedett le, majd több mint húsz év után beköltözhetett Szombathelyre. 1841-ben boltnyitási engedélyt kért a püspöki város tanácsától. Indoklásában szerepelt, hogy 21 éve lakik Szent Mártonban, jóhírű és házalási díjfizetési kötelezettségének mindig eleget tett. A tanács első körben azzal utasította el a kérelmét, hogy nincs szombathelyi lakhatása. Ezért Stadler Izsák kibérelt a Gyöngyös utcában két szobát, egy konyhát, kamrát, és mint bérlő rőfös kereskedő újabb kéréssel fordult a

tanácshoz, ezúttal együtt igényelte a lakhatási és a boltnyitási engedélyt. Hamarosan meg is kaphatta, mert 1843-tól már nem szerepel a neve mellett a „szentmártoni lakós” jelző.

Halála után fiai, Salamon és Károly vitték tovább az 1864-től bejegyzett céget. „Stadler Izsák fiai” néven futott a társas vállalkozásuk, mígnem egyéni cégeket alapítottak, és a város leggazdagabb kereskedőiként szereztek maguknak hírnevet. Károly rőfös kereskedelemmel foglalkozott, Salamonnak rőfös- és divatáru kereskedése volt. Nagy szerepük volt a zsidóságon belüli ortodox-neológ szakadásban. Salamon az ortodoxok ellentáborának egyik vezéralakja volt, 1894-ben hunyt el. Károlyt modern üzletemberként tartották számon, kétszer nősült, feleségei: 1862-től Spitzer Róza, majd annak halála után egy évvel, 1897-től Reisner Ida. Károly 1888 és 1912 között az egyik legtöbb adót fizető polgár volt Vas vármegyében, a város képviselőtestületének is több mint 25 éven át tagja volt. Hitközségi elnöki szerepet is betöltött 1896–99 között, élenjárta a jótékonykodásban, 1913-ban halt meg 83 éves korában. Temetésén a szombathelyi zsidóságon kívül a soproni, kismartoni, csornai, jánosházi, sárvári, simonyi, beledi és a pápai hitközségek képviselői is részt vettek. A szertartás az elhunyt végakarata szerint a lehető legegyszerűbb volt, a sírja felett a végakarata szerint még gyászbeszédet sem mondtak, de Benedikt Márk rabbi azt azért elmondta, hogy Stadler életében jövedelmeinek egytizedét a szegényeknek adta, összesen 270 ezer koronát.

A szombathelyi zsidóság hagyományhű és az újításokat bevezetni akaró tagjai közötti ellentétek a 19. század közepétől bontakoztak ki a rituális fürdő kapcsán. A probléma abból adódott, hogy a neológok szerint megengedhető volt szivattyúval kiemelni a vizet a fürdőhöz, az ortodoxok szerint azonban továbbra is szükséges lett volna lemenni a forráshoz, a szivattyús megoldású fürdő rituális voltát megkérdőjelezték.

További viszályok keletkeztek a templomi ügyekben bevezetett újításokból, például abból, hogy bekerülhet-e az esküvő a templomudvarról a templom belső terébe.

A Stadler testvérek úgy mentek szembe a hagyománnyal, hogy 1859-ben külön magánvágót (sahter) bíztak meg az ökör levágásával, mivel a közösségi vágó nem felelt meg a kényelmi szempontjaiknak. Sőt mészárost is megbíztak, és az így levágott állat húsát a közösség több tagjának is elküldték. Az ortodoxok bepanaszolták őket a városi hatóságnál, mondván, hogy ez a vágási mód nem felel meg vallási előírásoknak, és rombolja a hagyományhű hívők tekintélyét. Ezt az ellentétet úgy lehetett feloldani, hogy jegyzőkönyvbe vették: a magánvágókat egyházi ellenőrzés alá kell venni.

Azokban az időkben, amikor a viszály kiéleződött, Königsberger Lajos volt a rabbi (a hitközség első rabbija). 1838-ban választották meg a köztiszteletben álló férfit, aki konzervatív beállítottságú volt, mégis engedett az évek előre haladtával egyre inkább kibontakozó, újítani akaró mozgalomnak. Ő azzal újított, hogy a felvilágosodás szellemében magyarul mondta a királyimát az addig megszokott héber helyett. 1861-ben

hunyt el. Bernstein Béla úgy emlékezett rá, mint „szelídlelkű és ritka jószívű rabbira”. Königsberger Lajos kétoldalú síremlékét is megtaláljuk a szombathelyi neológ zsidó temetőben – balra hátul –, egyik felén héber, a másik felén magyar felirattal.

A Stadler-család és a kettészakadó szombathelyi zsidó hitközség közös történetéhez tartozik még, hogy a Károly és Salamon által vezetette újítók külön akarták vallásukat gyakorolni, ezért elhatározták, hogy külön imaházat állítanak fel. Kérvényüket 1865-ben adták be. Ezzel a két csoport lényegében kettévált: „Mózes törvényeit minden részleteiben szigorúan megtartó” ortodoxokra és neológokra, akik megengedték maguknak, hogy némely vallási alapelvtől eltérjenek.

A Vas megyei központi bizottmány 1868-ban ülésezett a „míveltség és felvilágosodás” jegyében, célul tűzve, hogy jobb tanítók, rabbik legyenek, és hogy az ifjúság a vallásosság és a tudomány minden olyan eszközének birtokába jusson, ami bármely honpolgártól elvárható.

Az 1869-es kongresszusi szabályzatot, amely a neológoknak önállóságot kért, a konzervatívok nem fogadták el. Stadler Salamon 1871-ben a miniszterhez fordult azzal a kérelemmel, hogy különválhassanak, és az ortodoxok hadd alakítsanak önálló hitközséget. A „törvényhű” hitfelekezet tagjai még abban az évben szentesítették saját alapszabályaikat, így őket az állam „fennállóknak” fogadta el. A hitközség ezzel – a világ zsidóságának történetében példa nélkül álló módon – végképp kettészakadt. A Szombathelyen, Óperintben és Szentmártonban lakó, 238 családból (1274 személyből) álló zsidóságból kivált és megalakult az ortodox hitközség, amely 25 családot (124 főt) foglalt magába.

A ravatalozóval szemben, jobbra elől hat fekete márvány sírkő állít emléket a Pick család tagjainak. A levéltárostól megtudjuk: Vilmos volt köztük a leggazdagabb, fakereskedéssel, építőanyagok árusításával foglalkozott. Hirdetésében honi és stájerországi, saját fűrészelő üzemében metszett deszkáit ajánlotta, továbbá havasi erdeiből való kitűnő minőségű épületfáját, melyeket a vasút melletti raktárában árusított olcsó és szabott áron. 1867 után hatalmas vagyonra tett szert, de nem vette fel a milliomosok allűrjeit. *Dávid 1905-ben kikeresztelkedett, áttért evangélikus hitre, és a György nevet vette fel, őt a Szent Márton temetőben temették el. Különös ötletei voltak, neki köszönhető, hogy postaládát szereltek a szombathelyi villamos elejére, napórát szeretett volna felállítani a főtér közepén, meg akarta reformálni a rendőrség életét.*

A Pick sírkövek mögött egy szép magas oszlop a dr. Bernstein Béla neológ rabbi, történész, bibliafordító (1868–1944) lányának, Rózsikának sírköve, amelyen ez áll: „Viszontlátásra remélnék kesergő szülei. Béke veled!” Rózsika (1894–1904) egyike volt dr. Bernstein Béla három gyermekének, tízéves korában halt meg. Rajta kívül még két gyermeke volt a rabbinak: Leó és Eszter.

Dr. Bernstein Béla dr. Stier József húszéves működése és Berlinbe való távozása után került a rabbiállásba Szombathelyen 1892-ben. Vezetése alatt a zsidó hitközség modern ága új iskolát épített, 1900-ban iskolaalapot hoztak létre. Ugyanebben az

évben új iskolát építettek az ortodoxok is, Benedikt Márk vezetésével. Bernstein rabbi számára az ifjúság nevelése rendkívül fontos volt, úgy vélte, a még iskoláskorúak a legfogékonyabbak a hit és a vallásos tudás befogadására. Újjászervezte a középiskolai hitoktatást. Életcélja volt, hogy tanítson a templomban és az iskolában is. Dr. Bernstein Béla 17 éves tevékenysége egybeesett a város fejlődésével, polgárainak egyéni gyarapodásával, a zsidóság megerősödésével, amely a közösségi élet formáira is jótékonyan hatott. A neológ és ortodox hitközség 1871-es elkülönülése utáni évtizedek azzal teltek, hogy mindkét hitközség kialakítsa a maga intézményrendszerét, szervezeti egységeit. Bernstein Béla idejére elcsitulak a kedélyek, a neológok 1880-ban felavatták új zsinagógájukat, 1892-ben már községházát is építettek. A zsidóság az ő idejében (1892–1909) kezdett „magyarosodni”. Felváltva tartott német és magyar nyelvű beszédeket, magyar nyelvű imával vezették be az istentiszteleteket. A kétoldalú sírkövek, héber–német nyelvű sírfeliratok is az asszimilációval párhuzamosan kezdtek héber–magyarra változni.

Az országos hírű tudós rabbi 1909 áprilisában mondott le tisztségéről, mert Nyír-egyházára hívták főrabbinak. Alelnöke volt az Országos Rabbiegyesületnek, lefordította Mózes öt könyvét, a Tórát. A zsidók történetén belül szakterülete a 19. század volt, a szabadságharcban való részvételükről monográfiát írt, méghozzá Jókai Mór előszavával. 1944-ben Auschwitzban halt meg. A nevét viseli 2011 óta a szombathelyi zsidó hitközség kulturális központja, abban az évben vették fel a Bernstein Béla nevet, miután felújították az épületet.

Sétálunk a temetőben hátrafelé, Mayer László vezet. Névrokonának, Mayer Jakabnak kalapos boltja volt a Fő téren, egyébként pedig mész- és építőanyag kereskedelemmel foglalkozott, téglagyárát 1861-ben alapította.

Deutsch Isak Mózes gazdag kereskedő volt, egyike a szombathelyi hitközség elnökeinek, igaz, rövid ideig (1871–74), de a közösség nagyon tisztelte erős jelleméért, okosságáért, kemény akaratáért. Állandó elöljárónak választották, és a templomi elöljáróság örökös díszelnökének, majd az irányító szervként működő, állam felé közvetítő 8. község elnöki pozícióját töltötte be. Az utókor megemlékezik arról, hogy mindig a közösség érdekeit szolgálta, elismerték diplomáciai érzékét, vallásos tudását.

Az egykori bombatölcsérhez érünk. A temető az 1944-es bombázáskor találatot kapott, sok sírkő hiányzik emiatt. Hat méter mély gödör volt itt, többször feltöltöttek, de még mindig süllyed, kissé meg is billent már a közepén elhelyezett világháborús emlékmű: „Szombathely – Németország 1944–45”. Valamennyi Vas megyébe visszatért zsidó dolgozott itt, hogy rendbe tegyék a területet. A felirat: „Testvéred vérenek hangja kiált fel hozzám a Földből.” (Mózes I. 4. 11.) „A bibliai szeretet gyöngédségét elsöpörte a féktelen gyűlölet. Bajtársaitok kegyeletes szervezete örök okulásul emelte emléketekre.” Az emlékmű körül a Vas megyéből behozott „vidéki” zsidó emlékköveket látunk. A háború után egy ideig még működött a szentgothárdi, vasvári, körmendi (ez a legtávolabbi) zsidó hitközség, aztán megszűntek, és a szombathelyi maradt az egyetlen működő. Itt van az a vasvári három tábla is, melyek az ottani zsi-

nagógáról származnak. Látunk első világháborús emlékkövet is, amely a vasvári, szentgotthárdi és szombathelyi elesettek számára fejezi ki az utókor tiszteletét.

Megyünk tovább: a 2017-ben száz éve elhunyt Goldstein Miksa főkántor és egyházi zeneszerzőről (1857–1917) azt meséli a levéltáros: nagyon szépen énekelt, meglepő módon világi rendezvényeken is fellépett, vegyes kórust szervezett, magánórákat adott énektanárként. Királyi imát szerzett, Ferenc József, az Osztrák-Magyar Monarchia uralkodója is elismerte. Dr. Bernstein Béla rabbi idejében is ő volt a főkántor, 1892-ben újsághír volt, hogy a zsidó templomban leánykar szerepelt.

A jobbra vezető úton befordulunk, Márkus Sándor hátravezet minket a szülei sírházhoz. Márkus István (1914–1991) a Sabaria cipőgyári mintabolt vezetője volt, Benedek Magdolna (1923–1997) a Forgóban vezetett egy rövidáru boltot.

Édesapámat 1938-tól bevonultatták a katonasághoz, 1939-től munkaszolgálatra. Több helyen dolgozott, utoljára Sopronkőhidán a kőfejtőben, 1945-ben jött haza. Fokozatosan megvakult, elvesztette az érzékszerveit. Auschwitzban halt meg az első családja, felesége, két gyereke, a rokonai. Édesanyám Auschwitzból tért haza szív- és érrendszeri betegséggel. Mindketten a hozzátartozóikat keresték Jánosházán, ott találkoztak véletlenül. Összeházasodtak, ezután született a nővérem, Kató 1948-ban, utána 1950-ben én.

A „sorstalanság”-ról beszélgetünk, hogy mit jelent ez a szó, van-e az ember sorsa helyett egy másik, mennyire meghatározóan sodorja szálait az egyén lehetőségein kívül a környezet és a történelem.

Inkább éreztem, mint érttem, amit erről anyu mondott. Három barakkra volt tőle a halál, a gázkamra, de nem félt. Az volt félelmetes és fájdalmas, hogy elvették a jogát, hogy akkor menjen ki, amikor szüksége van, akkor feküdjön le, amikor pihenni akar. Ez a sorstalanság. Ha nem engedik élni az életemet, kívülről nézem a helyzetemet, és nem tehetek semmit. Nem tudom olyan jól megfogalmazni, mint ahogy érzem. A hovatartozásom nagyon fontos, ide szeretnék temetkezni a szüleimhez, akik az életet adták. Vegyes házasságban élek, 44 éve boldogan. A feleségem a szüleihez szeretne temetkezni a Jáki úti temetőbe.

Márkus Sándor 2010 óta a hitközség elnöke, ahogy mondja, előtte Jelinek Endre töltötte be ezt a pozíciót (2002–2010). Megkeressük Lakatos János, Hanzi bácsi (1923–2010) sírját a temető másik részében, balra hátul, a neológ és az ortodox temető közt húzódó fal közelében található a feleségével együtt. Mindkettő tele van kaviccsal, valószínűleg nemcsak a hozzátartozók, hanem a hívek is rendszeresen látogatják. Hanzi bácsi a Villamosipari Szövetkezet elnöke volt, elődei – Hacker Ivántól Szántó Lászlóig – eredményeire támaszkodott, társadalmi kapcsolatait kamatoztatva új fejezetet indított el a szombathelyi zsidóság életében, a nyitás gondolatával. A kárpótlás során ő igényelte vissza a zsidó vagyont. Neki köszönhető, hogy visszakapták a volt neológ általános iskola Zrínyi utca 17. szám alatti épületét, amit aztán Márkus Sándor átalakíttatott – pályázati pénzből, zsidó hitközségi önrőből, a szombathelyi önkormányzat és a MAZSIHISZ támogatásával –, ebből lett

2015-ben a zsidó Kultúra Háza, ahol 2016-ban berendezték a Szemtől szembe című állandó kiállítást.

A hitközség Ország László szótárkészítőtől vásárolta meg több mint száz éve a Batthyány tér 9. szám alatti épületet, aminek a felújítását a szintén Hanzi bácsi által visszaigényelt zsidó öregek otthona árából valósították meg.

A zsidó aggok menháza a Zrínyi utca 15. szám alatt volt. 14 embert tudtak ott elhelyezni. Az ötlet még a neves Geist-család egy tagjától, az 1913-ban elhunyt Szergényi Geist Lajos hitközségi elnöktől származott, akinek ez a terve jóval a halála után valósulhatott meg a fiai segítségével. 1926-ban építették fel közadakozásból, amelyhez az ifjabb Geistek – Jenő, Lipót és Henrik – is jelentős mértékben hozzájárultak. A kivitelezés motorja dr. Glück Gyula, hitközségi alelnök lett, aki nyugdíjas ezredes-orvosként sok időt szánhatott az építkezés gondjaira.

Az épületet tehát Hanzi bácsi igényelte vissza az államtól, aztán eladták, mert öregek napközijének tervezték, de a vallási előírás szerinti fenntartási költséget (kóser ellátást) nem tudták vállalni.

Megvették a Battyhány téri emeletes házat, ami ma a Bernstein Béla Kulturális Központ, ahol rendszeresen vannak kulturális programok, nemcsak a zsidó hitközség tagjai számára.

Nyitottak akartunk lenni a város felé, ehhez pedig szalonképessé kellett válnunk. Rendbe kellett hozni az épületeket, hogy érdeklődőket tudjunk fogadni – mondja Márkus Sándor. – 2010 előtt a hitközség egy zárt közösség volt. Azóta megnőtt irántunk az érdeklődés, és mi ezt örömmel vesszük. A kiállításainkra hoznak iskolai osztályokat, csoportokat, járt nálunk a bécsi zsidó–keresztény társaság harminc fővel, a new york-i Holocaust Múzeum (ez a világon a legnagyobb) múzeum képviselői, jönnek a budapesti és más vidéki hitközségek tagjai. Minden héten keresi valaki a hozzátartozóját a temetőnkben. Nehéz feladat, mert sok kő megkopott, nem mindig olvashatók a feliratok.

Visszafelé, a fősétányhoz képest balra vezető úton előre haladva egy betűiben frissen aranyozott fehér márvány sírkőhöz érünk, George Nauke (1922–1923) fekszik itt. Az egyéves fiúcska nevét az Amerikában élő dédapja találta meg nemrégiben a családi iratok között. Nem tudott addig a gyermekről, és az egész világon kutatott – Franciaországban, Németországban, Magyarországon is –, mígnem itt Szombathelyen Márkus Sándor segítségével meglelte a dédunokájának sírját. Rabbit hozatott, újraszentelték a sírt, az egész hitközség itt volt az ünnepen, nagyon együtt éreztek a dédapával, akinek ennyire fontos volt, hogy a lelkére ölelje, a csalárendszerének emlékezetébe visszavegye a mindössze egy évet élt kisfiú emlékét.

A bejárathoz képest egyenesen előre menve érünk a hátsó falhoz, a nagy fekete márványkövek között megtaláljuk a Geist-család egyes tagjainak síremlékeit. Mayer Lászlótól megtudjuk: a Szombathelyre költöző zsidó családok 1849 és 1867 közötti, második letelepedési hullámával jött Geist Leopold/Lipót (1819–1879), aki korábban Oszkóban (Felsőoszkón) élt feleségével, Wohl Juliannával. Rőfös kereskedelem-

mel foglalkozott, mikor 1854-ben letelepedési engedélyt kapott Szombathelyen, lisztet és főzeléket is árusított. A mai Fő tér 40. számú házat vette meg, amelynek emeletén a kétgyermekes családjával lakott, az alsó szinten szöveteket és kelméket árusítottak. A hitközség 1871-es szétszakadásakor az ortodoxokhoz tartozóként írták össze.

Lajos és József nevű fiai közül az előbbi ért el nagy sikereket, gazdagságot és társadalmi elismerést, sőt Ferenc József magyar nemességét is adományozott neki.

Szergényi Geist Lajos (1842–1913) még Felsőoszkón született, csak négy elemi végzet, de sikeres vállalkozásai hatalmas gazdagságot hoztak számára, összesen több mint tízezer hold földbirtokot vásárolt a környéken, Horvátlövön, Németlövön, Felsőbeleden, és Szergényben is. A pályáját úgy kezdte, hogy a családi üzletet vezette egy darabig, amit aztán átadott unokatestvérének, Geist Sándornak, ő pedig az 1880-as évektől gőzgépes fűrésztelepet működtetett, ahol évi 22 ezer tonna tűzfát és fűrészárut állított elő. Fakereskedéssel foglalkozó egyéni cégébe felnövekvő fiait, Sándort és Jenőt is bevette, így 1901-től Geist Lajos és fiai néven folytatták tevékenységüket, amely 1906-ban téglagyártással és cementgyári anyagok eladásával egészült ki. Hirdetésük szerint irodájuk a Söptei úton volt két telefonszámmal. Geist Lajos társasági vállalkozásban, Berger Zsigmonddal közösen hozta létre a gőzfürdőt, majd a kádfürdőt. Mű- és gőzmalmot is működtettek a századforduló táján a Gyöngyös patak hajtóerejét kihasználva évi kétezer tonna kapacitással. Az így növekvő vagyont bérházak építésébe fektette, emeletes lakóházakat építtetett a Thököly, a Malom és a Szelestey utcákban, földeket vásárolt. Felkerült a legtöbb adót fizetők listájára, részt vett a városi képviselő-testület munkájában.

Tizenöt évig a neológ hitközség elnöki tisztét is betöltötte, 1898-ban választották meg elnöknek. Saját gazdagsága felépítése mellett a hitközséget is felvirágoztatta. A közélet, a kereskedelem és a gazdaság terén elért eredményeiért 1913-ban nemesi címmel – szergényi előnévvel – tüntette ki őt és utódait Ferenc József uralkodó. A gyáros és földbirtokos ezután nem sokkal meghalt Abbáziában gyógykezelés közben, hazahozták a holttestét. Temetésén nemcsak a rokonok, hanem a város és a megye, a szombathelyi és a vidéki zsidó hitközségek, a kereskedők társulata képviselői vettek részt.

Szergényi Geist Lajosnak hét felnőttkort megért (és három kiskorában elhunyt) gyermeke volt: Sándor, Jenő, Hermina, Izidor, Henrik, Lipót, Tivadar. Az apa sírkövének közelében két fia nyugszik: további két nagy fekete gránitkő őrzi, dr. Geist Tivadar (1883–1924) ügyvéd és Geist Lipót (1879–1939) mérnök emlékéit. A várospolitikába bekapcsolódó Tivadar 1918-tól bekerült a városi képviselő-testületbe, és ezen kívül még számos pozíciót betöltött: elnöke volt a Vasmegyei Háztulajdonosok Szövetségének, az Árvizsgáló Bizottságnak, igazgatósági tagja a Vasmegyei Általános Takarékszövetkezetnek. Aktív tevékenységet folytatott a Gazdaszövetségben. Lipót a budapesti műszaki egyetemen tanult, majd diplomaszerezése után mérnöki és építómesteri irodát nyitott 1908-ban Szombathelyen. Spitzer Ellával kötött házasságából született 1912-ben Geist Tamás, akit az édesanyjával, a nagynénjével és

sok más szombathelyi zsidóval együtt 1944-ben gettóba költöztettek, majd felkerültek a halálvonatra.

Márkus Sándor megmutatja itt az egyik sírkövön a vandál módon odakarcolt x-et, a 60-as években a kőtolvajok így jelölték, amit el akartak vinni, vitetni. Útközben elmagyarázza, a zsidó temetőben milyen fekvésben kell temetni a halottat: úgy kell megásni a sír hosszát, hogy a fej nyugatra legyen keletre néző arccal.

A főszótárhoz képest balra fordulva megyünk a hátsó úton, itt található Kohn Lebl Jakab (1837–1923) sírja, aki nem más, mint a Kovács Nagyszálló egykori tulajdonosa. Kovács Jakab 1915-ben nyitotta meg a 100. évfordulójára már kétes sorsúvá lett Savaria Szállodát, benne elsőrangú kávéházzal, étteremmel, vígadóval és cukrászdával, és a világháború első évében sokak szerint fényűzésnek számító szolgáltatásokkal: központi fűtéssel, lifttel, hideg és meleg vízzel, 115 kényelmesen berendezett szobával. Továbbá olyan közéleti szerepvállalással – a szálló helyet adott a város reprezentatív rendezvényeinek, jelentős kulturális műsoroknak –, amely a polgári Szombathely szimbólumává tette. A Kovács Szálló zsidó baráti társaságok rendszeres találkozóhelye volt. Nyári estéken a kerthelyiségben jöttek össze a belvárosi üzletek tulajdonosai, hogy feleségeikkel együtt könnyed szórakozással múlassák az időt.

Mayer László szerint Kohn/Kovács Jakab (a nevét 1895-ben magyarosította) talán nem a legjobb történelmi időben álmodta meg ezt az igényes szállodai „nagyüzemet”, de amikor nejével, Szeidler Annával és üzlettársával (aki a veje is volt), Schönfeld Nándorral 1911-ben beterjesztették ajánlatukat a városi tanács elé, még nem tudhatták, hogy a világháború keresztülhúzza majd a számításukat. Belevágtak a nagyszabású építkezésbe, és sikeresen végigvitték a tervüket. A városban akkor ez nem mindenkinek sikerült, nem épült meg a postapalota, a főreáliskola megépítése tizenöt évet csúszott, a kórház 1929-re készült el. A „nagykávés”-nak is nevezett Kovács Jakab és családja az idegenforgalmat szerette volna növelni Szombathelyen, de a forradalmak és a háborúk idején más célokra is szolgálatba vonták: átmenetileg volt itt főposta, katonaszállás, városi rendőrség, proletár étkező, de végül is átmentették a szállót a nehéz időkön. Szecessziós eleganciája, hangulata végigélte a 20. századot, és sokáig megmaradt a társasági és kulturális élet egyik jelentős színhelyének. Az öreg Kovács halála után a leszármazottak – a fia és három veje – 1941-ig vitte az üzletet családi részvénytársaságként, akkor a cégnév megváltozott, kikerült belőle a Kovács, ezért a szálló homlokzatáról is levették a nevet.

A szállós Kohn/Kovácsok emlékét a zsidó temető sírkövei őrzik. A feleség egy helyen nyugszik a férjével. Fiuk, dr. Kovács Ármin (1869–1942) Bécsben végzett orvosként, a szlovákiai Teplice (Trencsénteplic) gyógyfürdőjében folytatott praxist, 1914-től a családi vállalkozás igazgatósági tagja lett, majd apja halála után átvette a részvénytársaság vezetését. Szombathelyen, a Kovács szálló egy bérelt szobájában hunyt el.

Legidősebb lányukat, az 1872-ben született Jenny-t (Eugénia) egy zalai vasúti tisztviselő Schönfeld Nándor (Ferdinánd) vette el, aki benősülve a Kovács családba

belépett apósa kávéház- és szálló vállalkozásába. Üzlettársként jelentős szerepet töltött be a nagyszálló felépítésében, a társaság főrészesvényese, társtulajdonosa, alelnöke volt. 1933-ban bekövetkezett haláláig igazgatta a kávéházat. Középső lányukat, az 1874-ben született Rózát Tolnai (Klein) Gyula vette feleségül, 1917-ben kapcsolódott be a cégvezetésbe, amiből ki kellett lépnie 1929-ben súlyos betegség miatt, hamarosan el is hunyt. Legkisebb lányukat, az 1876-ban született Fridát (Friderika) egy pápai bornagykereskedőhöz, Berger Józsefhez adták, aki a szállórészleget vezette.

Amikor 1934 tavaszán a két lány, Jenny és Róza bekapcsolódott a cégvezetésbe, már mindketten özvegyek voltak. A harmadik generáció 1937-ben lépett színre: az unoka, a legkisebb Kovács lány fia, Berger (Bercsényi) Zoltán jogi végzettséget szerzett. Behívták munkaszolgálatra, a szerbiai Borba vitték a rézbányákhoz dolgozni (mint Radnóti Miklós költőt, aki 1944 májusától dolgozott ott), Berger Zoltán halálát Borban dátumozták 1944. szeptember 17-re.

A család többi tagját: a Berger házaspárt, Fridát és férjét, özv. Schönfeld Nándor-nét, Jenny-t, és özv. Tolnai Gyuláné Rózát 1944. május 13-án költöztették a szombathelyi gettóba. Másfél hónap múlva az egykori Mayer-gyár területére hajtották őket, innen indították azt a két transzportot a koncentrációs táborba, ahonnan nem tértek haza.

A Kohn/Kovács család történetének végére érve, folytatjuk temetői sétánkat.

Hirschler János templomi előljáró sírkövén – a korsó szimbólum alatt - azt olvashatjuk, hogy „munkában, szeretetben és Istenfélelemben eltöltött élet után 72 éves korában halt meg 1926-ban”.

Sok sírt befutott a borostyán, van, amit teljesen beborít a repkény. Márkus Sándortól megtudjuk: a több mint kétezer sírból körülbelül 170-et gondoznak a hozzátartozók, a többit nem, mert nincsenek leszármazottak.

Friss virágot látunk az egyik síron, amely keresztény jelkép, a vegyes házasságoknak köszönhetően jelenik meg a zsidó temetőben, ahol csak követ szokás elhelyezni egy ősi hagyománynak megfelelően. Onnan származik, hogy a forró sivatagban sírt ásni nem lehetett, ezért a holtakra köveket hordtak, kőrakás alá temették két okból: ne szabaduljon ki a lélek, a testet pedig ne hordják szét az állatok.

„Bálvány” a zsidó temetőben nincs a 10. parancsolat szerint, vagyis nincsenek arcképek a sírokon – hívja fel a figyelmet Mayer László. Vannak viszont szimbólumok, sétánk a továbbiakban ezeket keresi. Visszatérő motívum az áldásosztó kohanita kéz, amely azt jelenti, hogy az elhunyt főpapi leszármazott volt, a levita korsó, amely arra emlékeztet, hogy a Szentély körüli szent teendőket végezte, aki itt nyugszik. A jelképek sokszor a foglalkozásra utalnak: a korona ábrázolás rabbit jelöl, az író toll Tóra-másolót, a kés körülmételőt, a hangszer zenészt, kántort vagy jó hangú zenei talentumot. A sírok díszítőeleme lehet a Dávid-csillag, a hétágú Menóra vagy más gyertyatartók, esetleg állatok: oroszlán, medve, sas, szarvas, galamb, hal. Ezek utalhatnak a családnévre, de hordozzák az ősi szimbolikus tartalmakat is: a szarvas és a medve a családi békét, a sas a felemelkedést, szeretetet és gondoskodást. A fűzfa le-hajló szomorú ágai a gyászoló lelkére utalnak, de a fa az életfa motívum is egyben, a

születés, halál, újjászületés körforgásának szimbóluma, amely vigaszt nyújthat a maradóknak.

Különlegesen szép, egyedi sírkő az 1932-ben elhunyt *Kardos Elláé*, amelyet Rumi Rajki István szobrászművész (1881–1941) készített, aki 1921 és 1935 között élt és alkotott Szombathelyen, majd Budapestre költözött. A fehér márványból faragott haldokló hatyú hátere művészien kiképzett fekete gránit. Kardos Ella a sportban ért el jelentős eredményeket, megbecsült személy volt Szombathely társadalmában, a korabeli hírforrás szerint általános szeretetben volt része. A Rumi Rajki domborművel méltó síremléket kapott, amelyet Horovitz József dr. főrabbi avatott fel.

Temetőfalhoz érünk, amely a neológ és ortodox temetőt elválasztja. Nem rögtön húzták fel a zsidó hitközség 1871-es szétszakadása után. Bernstein Béla írta le, hogy a hagyományhű és újító irányzat intézményrendszerének teljes szétválasztása hosszú folyamat volt, csak a századforduló után fejeződött be. A neológok az 1880-ban átadott új zsinagóga mellett községházat alakítottak ki, új paplakot építettek és új iskolát avattak. A temető használatának mikéntje miatt 1881-ben vált kibékíthetetlené az ellentét, akkor választották le fallal az ortodoxok a neológokétól, és külön Szent Egyletet alapítottak.

Az ortodox temető ajtajához lépünk, csak kóddal lehetne bemenni, de ide a lábát sem teheti be, aki nem zsidó. Csak benézhetünk, és befényképezhetünk az ajtón vagy át a kerítés felett, de nem léphetünk be. Az ajtón egy érdekes írás olvasható a brooklyn-i zsidóktól. Márkus Sándor elmondja, hogy a zsidó vallás szerint a temető feletti rendelkezési jog rituális értékű, és ez magyarázza, hogy Brooklynból miért jelentkezett be a Vas megyéből elszármazott ortodoxok egyesülete: igényt tartanak a temetőre, mert itt vannak az őseik.

A régi szép, nagyjából egyforma sírkövek azt a halálon túli egyenlőséget mutatják, amit a vallási szabályzat megkövetel. Ide már nem temetkeznek, mert nincsenek Szombathelyen élő ortodoxok.

A temető körbekerítését az amerikaiak csináltatták meg 2011-ben, amikor felújították a régi romos kerítést. A Szőkeföldi utca felőli részen az új kerítés 2016-ban készült, a város és a hitközség közösen építtette, mikor a neológ temető bővítéséhez szükséges volt. Így alakult ki 46 méter hosszán, 9 méter szélesen egy új temetőrész 64 sírhellyel. Ez a nadrágszij parcella egészíti ki harmadikként az eddig két nagyobb egység alkotta zsidó temetőt. A hitközség vezetőjétől megtudjuk, hogy betelt a neológ temető, azért kellett bővíteni, hiszen ezt nem lehet lezárni, mint az ortodox részt, az itt élő neológoknak továbbra is szükségük van a túlvilági „élet házára”, ahol a „lelküket bekötik az örök élet kötelékébe”. Az ortodox temető kőkerítésén túli bővítés teszi a sírkertet a további időkre befogadóvá.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Weber Edina: A szombathelyi zsidó temető – szakdolgozat – Országos Rabbiképző Intézet Midreshet Jerushalaim Tanárképző Főiskolai Kar 1998. Témavezető: Dr. Schöner Alfréd
- Bajzik Zsolt: A szombathelyi izraelita temető története – In: Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 1998/ 2. p. 53-64.
- Horváth József – Mayer László: A Kovács család és a Szombathelyi „Kovács” Nagyszálloda Részvénytársaság – Életünk folyóirat 2015/7-8. 23-38. p.
- Napihír. Síremlékavatás. = Hír, 1933. nov. 16. p. 3.
- Mayer László: Egy szombathelyi kereskedő – Stadler Károly – pénzbefektetései a századforduló tájkán. In: Előadások Vas megye történetéről. 3. (Vas megyei levéltári füzetek; 9.) Szerkesztette: Tilcsik György. Szombathely, 2000. p. 183 – 193.
- Mayer László: „Rend a közösségi ügyekben, műveltség és felvilágosodás.” – A szombathelyi zsidóság neológ és ortodox irányzatának elkülönülése 1867 és 1871 között. In: Előadások Vas megye történetéről. 3. (Vas megyei levéltári füzetek; 9.) Szerkesztette: Tilcsik György. Szombathely, 2000. p. 113-122.
- Szombathely 1777–1927 – Jubiláris emlékalbum, szerkesztette: Fehér Károly - Az 1990. évben alakult Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata 100. közgyűlése alkalmából készült hasonló kiadás. Megjelent száz számozott díszkötéses és ezer fűzött példányban. 1997. október 23.
- Mayer László: Vas vármegyei zsidó családok 1. rész – A szergényi Geistek. In: Vas Megyei Helytörténeti és Honismereti Közlemények 2014/2. p. 21–29.
- Bernstein Béla emlékkönyv – Partes Populorum Minores Alienigenae – Történelmi és nemzetiségi folyóirat – Journal of history and national minority, Szombathely, 1998. Kiadó: Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Történelem Tanszéke. Fellelős szerkesztő: Mózer Ibolya.